

DİVANÜ LUGAT-İT-TÜRK'DE AKRABALIK BİLDİREN TERİMLER

Prof.Dr. Saadettin GÖMEÇ*

Türkçe Özeti: Bu makalede Türk milletinin temel yapısını teşkil eden aile kurumu ve buna bağlı olarak akrabalık dereceleri üzerinde durulmaktadır. Dilimize yabancı menşeli akrabalık adlarının girmeye başladığı bu dönemde, unutulan değerlerimizin hatırlanması bakımından önem arzeden bir çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Akrabalık, Hısimlık

İngilizce Özeti: The family structure which constitutes the basic form of the Turkish culture and the kinship relations are discussed in this article. Recently, some foreign loan-words are begun to use for indicating kinship relations; so this study is important for remembering the passivated culture on family structure.

Keywords: Family, Kinship, Relative

Hem kan, hem de evlilik yoluyla, çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumuna, genel olarak akrabalık denir. Biz Türklerin, sosyal hayatlarının gelişmesinde ise, akrabalığın büyük önemi vardır. İnsanoğlunun yaradılışını şöyle bir düşünenecek olursak; bir ana ve babadan tek başımıza dünyaya gelirken, zaman içinde ailemizin büyüdüğünü (kardeş, amca, dayı, hala, teyze vs. gibi çok yakın akrabalar), özellikle evlilikler yolu ile de akrabalarımızın sayısının arttığını görürüz (kayın-ata, kayın-ana, baldız, kayın-birader vs. gibi). Sosyal bir cemiyet olan aileler ve akrabalar arasında da kurulmuş olan bağlar, Türk toplum hayatının çok güçlü olmasının en önemli sebeplerindendir. Tarih bize göstermiştir ki, aile yapısı ve ahlakî meziyetleri üstün olan milletlerin tarihten silinip atılması mümkün değildir. Birer birer ele aldığımızda sağlam temellerle kurulmuş Türk ailesinin, Türk devlet yapısına da tesir ettiği muhakkaktır.

* Prof. Dr., A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü

Sosyologlar tarafından devletin en küçük modeli olarak kabul edilen aile ve buna bağlı olarak akrabalık ilişkilerinin Türklerde son derece önemli olması itibarıyla, bu sosyal müessesenin fertlerinin yakınlığı derecesinde de isimlendirmeler çok zengin görülmektedir. Eski Türkçede “aile, kabile, hisim, akraba” manasına *oguş* kelimesinin kullanıldığı söylenmektedir¹. Üç değişik kitabede “oguş” kelimesine tesadüf etmekteyiz. Bunlar Uyuk-Orzak III Yazıt, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarıdır. Bilinen ilk yazılı belgelerimizden olan Kök Türkçe yazılı kaynaklardan başlamak üzere, akrabalık adları hususunda çeşitli eserlerde pekçok kelime tesbit edebiliyoruz. Türk kültürünün vazgeçilmez bu eserlerinden biri de Divanü Lûgat-it-Türk’dir. Bu şaheserde, biz aşağı-yukarı altmışa yakın kelime tesbit ettik. Bunların pekçoğu da şu veya bu Türk lehçesinde çok az değişikliklere uğrayarak yaşamaktadır. Aşağıda bu akrabalık terimlerini göstermeye çalışacağız:

Aba~Apa: “Ana”² manasına gelmekte olup, aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde görülür. Bununla beraber “abla” manası da vardır³. Kaşgarlı’dan daha eskiye, yani Uygur ve Kök Türk çağlarına gittiğimizde karşımıza çıkan bu kelime genellikle hem askeri, hem de idari bir unvan şeklinde kullanılmıştır ki [mesela; Apa Tarkan⁴ (Tunyukuk Yazıt, Köl İç Çor Yazıt), Beçe Apa İcreki (Miran Metinleri), Çor Apa (Çakul VI Yazıt), Inançu Apa Yargan Tarkan⁵ (Köl Tigin Yazıt), Kul Apa Urungu (Miran Metinleri), Külüg Apa (Çakul VIII Yazıt), Laçın Apa (Ottuktaş III Yazıt), On Apa (Gümüş Tabak Yazıt), Öz Apa (Tepsey II Yazıt), Öz Apa Tutuk (Çigşi Bagatur Yazıt), Tör Apa İcreki (Begre Yazıt), Yol Apa (Kemçik-Kaya Başı Yazıt)], “büyüklük, yaşılık ve saygı” gibi anlamları ihtiva etmektedir. Buna en güzel örnek olarak MÖ-Kar Kagan’ın oğluna tahta çıkmaması üzerine “Apa” unvanının verilmesini gösterebiliriz (Dipnot: Bakınız, S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı Ankara 1999, s. 23).

Aba: Divanü Lûgat-it-Türk’de yine karşımıza çıkan bu kelime hususunda Kaşgarlı Mahmud; Tibetçe olduğunu ve “baba” manasına geldiğini söylüyor. Ayrıca açıklama yaparken de; “bu kelime onlara arapçadan kalmış olmalıdır, çünkü onlar Sabit-oğullarındandır. Yemen’den bir adam Türk ülkesine kaçıp-gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiştir”⁶ demektedir.

Aça~Açı~Eçe~Eçi~Eçü~Eke⁷~Eze⁸: “Yaşlı kadın, hanım nine, büyük kız kardeş”⁹ gibi manalara gelen bu kelimeyi, eski Türk çağının metinlerinde

¹ Kaşgarlı Mahnud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.61; C. II, s.83, 2. baskı, Ankara 1985; A.von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalın, Ankara 1988, s.46.

² DLTİ, s.86.

³ Kazakça-Türkçe Sözlük, İstanbul 1984; s.17; K.K.Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, Çev. A.Taymas, C. I, 2. baskı, Ankara 1988, s.36.

⁴ Tunyukuk’un askeri unvanlarındanandır.

⁵ Köl Tigin’in unvanlarındanandır.

⁶ DLTİ, s.86.

⁷ Abū Hayyan’ın lüğatinde eke=hala demektir. Bakınız, Abū Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Âtrâk**, Haz. A.Caferoğlu, Ankara 1931, s.10.

de görmemiz mümkündür. Mesela, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, dünyanın yaradılışından sonra, Tanrı tarafından Bumin ve İstem'in insan oglunu yönetmek üzere vazifelendirilmesi¹⁰, sebebiyle eçü ve apa kelimelerini birlikte görmekteyiz. Yine buna benzer ifadelerde “eçü-apı”, İl-teriş Kagan ile İl-bilge Katun'un Tanrı tarafından, halkın içerisinde çekiliip, yükseltilmesi ile Türk milletinin ilini ve töresini düzenlemek¹¹, üzere tayin edildikleri sırada geçer. 699 tarihindeki Türgiş ayaklanması yüzünden On-Oklara bir darbe vurulmuş, ancak yüksek bir dünya görüşüne sahip olan Kök Türkler, buraların da ata toprakları olduğunu bildiklerinden kargaşa içinde kalmasını istememişler ve bu topraklara “eçümizin-apamızın kazandığı, hüküm sürdüğü topraklar”¹² demişlerdir.

Genelde bu eski metinlerde eçü-apı şeklinde birlikte görülen bu deyim için “ata, ced” denmektedir¹³. Fakat “eçi” veya “eçü”的 “eçe” yahut da “ece” ile aynılığını kabul edecek olursak, burada bir dişilik anlamının olması söz konusudur. O zaman “ata, ced” olarak manalandırlan eçü-apı deyimi, bütün olmuş erkek ve kadın ataları ifade ediyor olmalıdır.

Açık: “Büyük kardeş. Kara-Hanlılar büyük kardeşi “açıkım” diye çağırırlar” demektedir, Kaşgarlı Mahmud¹⁴.

Ana: “Ana, anne”¹⁵.

Aştal: Kaşgarlı Mahmud, “insanın en son çocuğuna aştal oğul denir” diyor¹⁶. Mesela Kırgız Türkçesinde “astalamak” fiili var ve “yavaşlık, ahestilik, ihtiyat” manalarına gelmektedir¹⁷. Belki bununla bir irtibatı olabilir. Çünkü insanın son çocuğu, genellikle yaşıının olgunlaşlığı, hâl ve hareketlerinin yavaşladığı zamana denk gelir.

⁸ Abû Hayyan'ın lüğatinde eze=teyze demektir. Bakınız, Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Âtrâk**, s.13.

⁹ DLTI, s.86-87, 90.

¹⁰ Bakınız, Köl Tigin Yazısı, **Doğu tarafı**, 1-2; Bilge Kagan Yazısı, **Doğu tarafı**, 1-3; *Üze Kök Tengri asra yagız yer kilundukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oglunda üze eçüm apam Bumin Kagan, İstemî Kagan olurmuş; olurıp Türk bodunung ilin törüsün tutu birmiš, iti birmiš.*

¹¹ Bakınız, Köl Tigin Yazısı, **Doğu tarafı**, 10-11; Bilge Kagan Yazısı, **Doğu tarafı**, 10: *Üze Türk Tengrisi, iduk yiri-subi ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolun tiyin kangum İl-teriş Kaganig, ögüm İl Bilge Katunig töpüsinte tutup yügerü kötiürmiş erinç.*

¹² Bakınız, Köl Tigin Yazısı, **Doğu tarafı**, 19; Bilge Kagan Yazısı, **Doğu tarafı**, 16.

¹³ S.G.Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s.20; M.Ergin, Orhun Abideleri, 8. baskı, İstanbul 1980, s.111; H.N.Orkun, Eski Türk Yazıtları, C. 4, 2. baskı, Ankara 1987, s.39.

¹⁴ DLTI, s.64-65.

¹⁵ DLTI, s.93; *Seyh Süleyman Efendi*, Çagatay-Osmanisches Wörterbuch, Haz. I.Kunos, Budapest 1902, s.11; Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Âtrâk, s.4; İbn-Mühennâ Lûgati, Haz. A.Battal, 2. baskı, Ankara 1988, s.10; Kazakça-Türkçe Sözlük, s.16.

¹⁶ DLTI, s.105.

¹⁷ Kırgız Sözlüğü, s.53.

Ata: "Baba, ata"¹⁸.

Avurta: Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi "süt nine" manasına kullanmıştır¹⁹. Clauson da bu hususta; "ebe, süt nine" demektedir ve bu kelimenin yabancı menşeili (farsça) olabileceği görüşündedir²⁰.

Baldır: "Üvey oğul ve üvey kız" demektir²¹. Çok ender kullanılan bir kelimedir²².

Baldız: "Bir adamın karısının küçük kız kardeşi"²³ için böyle denir.

Beg: "Karının kocası". Kaşgarlı Mahmud bu terim hususun da bildiğimiz unvan olan beg ile bir benzeştirme yapmıştır ki, "evinde bege benzediği için böyle denmiştir"²⁴, diyor.

Çıkan: "Yigen, halâ veya teyze oğlu"²⁵. Şeyh Süleyman Efendi, çıkan için "halâzade" manasını kullanmaktadır²⁶. Çıkan kelimesini de Kök Türkçe belgelerde görmekteyiz. Bilindiği üzere Köl Tig'in, 731 yılında öldükten sonra ona büyük bir yog merasimi yapılmıştır. Bu törene katılanlar arasında pek çok halktan temsilci olduğu gibi, "türbe, resim ve yazılı taş yapıcı olarak Çin imparatorunun yeğeni Çang Sengün gelmiştir"²⁷. Bundan başka büyük devlet adımı Köl İç Çor'un da, vezir Tunyukuk ile akrabalığı bizzat onun kitabesindeki, "Apa Tarkan çıkan Tunyukuk atıg bermiš"²⁸ cümlesinden anlaşılmaktadır.

Dede: "Baba" manasına kullanılmıştır²⁹. Abû Hayyan "ced, büyük baba"³⁰ derken; Clauson Kaşgarlı'ya dayanarak, kelimenin orijinalinin baba olduğunu, daha sonra "büyük baba" manasını aldığı söyler³¹.

¹⁸ DLTI, s.86. Aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde "baba" manasına gelir.

¹⁹ DLTII, s.144. "Ol avurta tutundi" (O süt nine, daya tuttu).

²⁰ Clauson, a.g.e., s.15.

²¹ DLTI, s.456.

²² Clauson, a.g.e., s.333.

²³ DLTI, s.457.

²⁴ DLTIII, s.155.

²⁵ DLTI, s.402.

²⁶ Çagataj-Osmanisches Wörterbuch, s.53.

²⁷ Bakınız, Köl Tig'in Yazısı, Kuzey tarafı, 11-13: *Yogçı, sigutçı, Kutany, Tatabi bodun başlayu, Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsliyi Likeng kelti. Bir tümen agı altun, kümüş kergeksiz kelürti. Tiüpüt kaganta bölön kelti. Kuriya kün batsıkdaki Sogd Berçik-er, Bukarak ulus bodunta Enik Sengün, Ogul Tarkan kelti. On-Ök oglum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratigma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çikani Çang Sengün kelti.*

²⁸ Bakınız, Köl İç Çor Yazısı, Batı tarafı, 1: *Apa Tarkan yegen Tunyukuk adını vermiş.*

²⁹ DLTIII, s.220.

³⁰ Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Âtrâk, s.33.

³¹ Clauson, a.g.e., s.451.

Emikdeş: "Bir memeden emen iki çocuğa derler. Emmekte arkadaş anlamadadır"³². Kazak Türkçesinde "emşektes" ismi vardır ki, "bir anneden doğmuş, bir meme emmiş kimsedir"³³. Belki bunu süt kardeş olarak alabiliriz.

İçi: Kaşgarlı Mahmud bu hususta, "yaşça büyük olan erkek kardeş" demektedir³⁴. Kelimeyi pekçok Kök Türkçe metinde de görmekteyiz³⁵. Bunun yanısıra Abû Hayyan sözlüğünde "amca" manası da vardır³⁶.

İkkiz: "İkkiz oğlan=ikiz çocuk"³⁷. Aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde kullanılan terimi, bazan "ekiz" şeklinde de görmekteyiz³⁸.

İni: Divanü Lûgat-it-Türk'ün I. cildinde "yaşça küçük kardeş"³⁹, III. cildinde "kocanın küçük erkek kardeşi"⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Kazak Türkçesinde "aynı ana babadan olan kardeş"⁴¹ manasında açıklanan ini kelimesi, Saha Türkçesinde "amca-zade, yeğen" şeklinde ifade edilmektedir⁴². Yine bu akrabalık adı da Türkçenin en eski kelimelerinden biri olup, yirmi civarında kitabede geçer. İni aynı zamanda, Kapgan Kagan'ın küçük oğlu İni İl Kagan'ın unvanında da görülür⁴³. Bilindiği gibi İni İl Kaganlık sonradan ihdas edilmiş bir idari unvandır. Kapgan Kagan da küçük oğlu Fu-chü'yü İni İl Kagan ilan ederek, kendinden sonra yeğeni Bilge'nin tahta geçmesini engellememiştir, fakat o öldükten sonra Köl Tigin ve Bilge, İni İl Kagan'ı ortadan kaldırarak (716) onun bu düşüncesinin gerçekleşmesini önlemişlerdi. Hoytu-Tamir I ve Hoytu-Tamir VII Yazıtlarında da İni Öz Inançu adında bir Türk beginin adı zikredilmektedir.

Kadaş~kadhaş~kadaşlık: "kardeşlik, hisimlik, akraba, kardeş gibi yakın olan"⁴⁴ demektir. Kök Türkçe yazılarda karşımıza en çok çıkan akrabalık terimlerinden birisi de kadaştır. Sanızır "arkadaş" kelimesi de bu terimle bağlantılı olmalıdır.

Kadın: "Kayın, dünür, hisim. Kıpçaklar bunu -z ile söyleler. Şu ata sözünde de geçer: Kadaş temiş kaymaduk, kadhin temiş kaymış (Kardeş demiş timmamış, kayın demiş iltifat etmiş). Bu ata sözü hisimlar içerisinde kayınlara saygı ile emrolunduğu zaman söylenir" diyor, Kaşgarlı Mahmud⁴⁵.

³² DLTI, s.407.

³³ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.75.

³⁴ DLTI, s.87.

³⁵ Bakınız, Çakul V Yazıtı, 2. satır; Barlık II Yazıtı, 2. satır.

³⁶ Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Âtrâk, s.37.

³⁷ DLTIII, s.382.

³⁸ Çagataj-Osmanisches Wörterbuch, s.61.

³⁹ DLTI, s.93.

⁴⁰ DLTIII, s.7.

⁴¹ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.326.

⁴² E.K.Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, C. I, İstanbul 1945, s.447.

⁴³ Bakınız, Tunyukuk Yazıtı, I. taş, Kuzey tarafı, 7. satır; Tunyukuk Yazıtı, II. taş, Güney tarafı 1. satır.

⁴⁴ DLTI, s. 369, 503.

⁴⁵ DLTI, s.403.

Genel olarak günümüz Türkçesinde “kayın” olarak karşımıza çıkan bu kelime, “koca yahut karı tarafından akraba” manasına gelmekle beraber; kayınata, kayınana, kayınbirader, kayınbike (baldız), kayınsınlı (görümce), kayıcurt (hanımın sülalesi) gibi söyleyişleri vardır⁴⁶.

Kadnagun: “Kadın kadnagun= kayın, kayınbabalar; güveyiler için söylenir. Ardarda, kadın kadnagun denir”⁴⁷. Belki kayınmayın gibi.

Kangdaş: Bunun için Kaşgarlı, “kangdaş kadaş= babaları bir olan kardeşler. Şu ata sözü de söylenir: Kangdaş kuma urur, igdiş örtü tartar (Baba bir olanlar birbirlerini çekemedikleri için çok doğuşurlar. Ana bir kardeşler aralarında sevgi olduğundan birbirine yardım eder)”, diyor⁴⁸. Bu terimde de görüleceği üzere, belki Hakanî Türkçesinde kang, yani “baba, ata” sözü kaybolmuş olmasına rağmen (çünkü Kaşgarlı’nın sözlüğünde kang sözü geçmez), “kang”tan türeyen kangdaş kelimesi yaşamaktadır.

Kangsık: “Kangsık ata (üvey baba), kangşık oglu (üvey oğul)”⁴⁹. Görüleceği üzere kangşık kelimesi üveyliği göstermektedir.

Kap: Bu kelime için Kaşgarlı Mahmud; “eğreti olarak hisim” derken, bu konuda söyle bir örnek de vermektedir: “Ol mening birle uya kap ol (O benimle bir karından doğmuş gibi hisimdir)”⁵⁰. Türkçedeki “aynı kaptan yemek” ata sözüyle bağlantısı olabilir.

Karındaş: Kaşgarlı Mahmud, “bir anadan doğmuş iki çocuğa karındaş denir. Çünkü karın kelimesine -daş edatı eklenince, ‘bir yanında beraber bulunmuş’ demek olur”, diyor⁵¹. Bu terim günümüz Kazak Türkçesinde “kız kardeş” yerine kullanılmaktadır⁵². Bunun yanısıra Kırgız Türkçesinde “erkek kardeş tarafından yeğen”e de bu ad verilmektedir⁵³.

Kelin: “Gelin”⁵⁴. Divanü Lûgat-it-Türk’de gelinle alâkalı olan birkaç ata sözü mevcuttur. Bu ata sözlerinden bazıları şunlardır: “Yüfüşlüg kelin küdegü yafaş bulur (Armağanlı gelin, güveyi yumuşak bulur)”⁵⁵; “kızlençü kelinde (gizli şey gelinde bulunur, çünkü o iyi şeyleri kocasına saklar)”⁵⁶. Gelin ve güveyi kelimelerine tam 8. yüzyıldaki metinlerde rastlamaktayız. Uyuk-Turan Yazıtında, adına kitabe yazdırılan şahıs, “hanına, milletine, akrabalarına,

⁴⁶ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.421; Kazakça-Türkçe Sözlük, s.156.

⁴⁷ DLTİ, s.528.

⁴⁸ DLTIII, s.382.

⁴⁹ DLTIII, s.383.

⁵⁰ DLTIII, s.146.

⁵¹ DLTİ, s.407.

⁵² Kazakça-Türkçe Sözlük, s.164.

⁵³ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.409.

⁵⁴ DLTİ, s.404.

⁵⁵ DLTIII, s.12.

⁵⁶ DLTIII, s.242.

arkadaşlarına, genç damatlarına ve gelinlik kızlarına doymadığını⁵⁷ üzüntü içerisinde belirtmektedir. Oğuz larla olan savaşta Köl Tigin'in kahramanlıklarını anlatıldıktan sonra, "o olmasaydı gelinler de dahil olmak üzere bütün kadınların esir olacağından"⁵⁸ söz edilmektedir.

Kis: "Kari"⁵⁹. Erkeğin eşi manasına gelen "kis" veya kişi terimi tipki yukarıdaki bazı kelimeler gibi, Kök Türkçe metinlerde de görülür. Mesela; Suglug-Adır, Ça-kol VI, Tele, Irk Bitig.

Küdegü: "Güveyi". Kaşgarlı Mahmud, "tayak" kelimesini açıklarken güveyi sözünü de kullanmaktadır. "Küdegü tayak verdi (Güveyi dayak verdi)"⁶⁰. Bugün bu kelimenin yerini "damat" kelimesi almış gibidir.

Kükü: Divanü Lügat-it-Türk'de, "Küküy de denir, doğrusu da budur"⁶¹ şeklinde açıklanan bu terimin yerini, bugün genellikle hala almıştır.

Namica: "Kadının kız kardeşinin kocası. Bacanak"⁶². Bu terim Türkçe olmama gerek.

Ogul: "Çocuk. Çoğulu oğlan"⁶³. Bu kelimeleri Kök Türk ve Uygur dönemlerinde şahıs adı olarak da görmemiz mümkündür. Mesela; "Oğlan Çor, Otuz Oğlan"⁶⁴, "Ogul Bars"⁶⁵, "Ogul Tarkan"⁶⁶.

Ögey: "Ögey ata (üvey baba). Bunun gibi ögey oglu, ögey kız da denir"⁶⁷.

Öz: "Öz kişi (hısim olan kişi)". Kaşgarlı Mahmud bunu açıklarken şöyle bir cümle de kurmuştur: "Bu bizning öz kişi ol (Bu bizim hısimdır)"⁶⁸. Çok daha geniş ve değişik manalarının yanısıra, öz kelimesini Kök Türkçe belgelerde şahıs adlarında da görmemiz mümkündür: Öz Apa Tutuk⁶⁹, Öz İnançu⁷⁰.

⁵⁷ Bakınız, Uyuk-Turan Yazılı, Arka taraf, 3. satır: *Kanum Tülberi, kara bodun, külüg kadaşım sizime, el eşim, er üküş, er oğlan, er küdegülerim, kız kelinlerim gökmedim.*

⁵⁸ Bakınız, Köl Tigin Yazılı, Kuzey tarafı, 9-10; Bilge Kagan Yazılı, Doğu tarafı, 32-33: *Oğuz yağı ordug basdı. Köl Tigin, Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedü. Öğüm katun, ulayu öğlerim, ekelerim, kelingünüm, konçuyalarım bunça yime tirigi küng boltaçı erti.*

⁵⁹ DLTİ, s.329.

⁶⁰ DLTİII, s.166.

⁶¹ DLTIII, s.232.

⁶² DLTİ, s.446.

⁶³ DLTİ, s.74.

⁶⁴ Bakınız, Toyok IV Yazılı.

⁶⁵ Bakınız, Toyok I Yazılı, 3. satır.

⁶⁶ Bakınız, Köl Tigin Yazılı, Kuzey tarafı, 12. satır.

⁶⁷ DLTİ, s.123.

⁶⁸ DLTİ, s.46.

⁶⁹ Bakınız, Çığşı Bagatur Yazılı, 7. satır.

⁷⁰ Bakınız, Terhin Yazılı, Batı tarafı, 6. satır.

Singil: "Erkeğin (kocanın) küçük kız kardeşi"⁷¹, şeklinde Kaşgarlı Mahmud tarafından izah edilen bu terim eski Türkçede genellikle küçük kız kardeş yerine kullanılır. 7. yüzyılın sonlarında (699) Kök Türk Kaganlığına isyan etmiş bulunan Kırgız kaganı ortadan kaldırıldıktan sonra, Kök Türkler buraların kargaşa içerisinde kalmasını istemediklerinden Bars Beg, Kırgızların kaganı ilan edilmiş ve Bilge'nin singili, yani kız kardeşi ile de evlendirilerek bir yakınlaşma tesis edilmiştir. Ama bilindiği gibi Bars Beg'in de Kök Türk Kaganlığına karşı ayaklandığı ve öldürülüdüğü bizzat kitabelerden anlaşılmaktadır⁷².

Tagay: "Dayı"⁷³. Kırgız Türkleri dayiya "taga" demektedirler⁷⁴

Tugsak: "Dul kadın". Coğu kere "tul tugsak" diye kullanılır⁷⁵.

Tul: "Dul. Tul uragut (dul kadın)". Bu hususta Kaşgarlı Mahmud söyle bir örnek de vermektedir: "Yavlak tilig begden kerü yalingus tul yeg (Kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir)"⁷⁶. Bu terime Kök Türkçe yazılı belgelerde de rastlıyoruz. Mesela; "...kuya kunçuyum tul yıta esizime"⁷⁷. Dul kelimesini Yudahin "kadının ölen kocasının tasviri olup, yatağının üzerine asılırdı" diye açıklamaktadır⁷⁸. Bu İslamiyet öncesi gelenek Kazak Türkleri arasında da yaygındı. Eskiden evin bir köşesinde ölüünün sembolik olarak bir kukla bulunurdu. Ölüün ayakkabılarından, silah ve börküne kadar bütün elbiseleri kullanılır ve bir eyerin üzerine oturtulurdu. Kışlaktan yaylaya veya yayladan kişiye göç ederken bu kukla için bir at yedeklenirdi. Bu kukla Kazak Türklerinde "tul" adı verildiği söylennmektedir⁷⁹.

Tutuncu: "Tutuncu oglu (evlatlığa alınmış çocuk)"⁸⁰. Kırgız Türkçesinde "kendi çocuğu gibi tutmak" manasına gelmektedir⁸¹. Kelimenin kökünden de anlaşılacağı üzere, tutmak fiilinden türemiş olmalıdır.

Tüngür: "Dünür. Karının hisimleri. Bunlar karının anası, babası ve kardaşı gibi kimselerdir"⁸². Çagatayca lügatte de bir tüngür kelimesi geçmekte ve "peri, umacı, cin" şeklinde manalandırmaktadır ki⁸³, evlilik yoluya meydana gelen bu akrabalık terimiyle alâkası olup, olmadığını bilemiyoruz.

⁷¹ DLTIII, s.366.

⁷² Bakınız, Köl Tigin Yazısı, Doğu tarafı, 20; Bilge Kagan Yazısı, Doğu tarafı, 16: *Bars beg erti. Kagan atig bunta biz birtimiz. Singilim konçuyig birtimiz. Özi yangilti. Kagan ölti. Bodunu küng bolti.*

⁷³ DLTIII, s.238.

⁷⁴ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.697.

⁷⁵ DLTI, s.468.

⁷⁶ DLTIII, s.133.

⁷⁷ Bakınız, Kejilig-Hobu Yazısı, 6. satır: "...evde kadınım dul ne yazık!"

⁷⁸ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.758.

⁷⁹ L.Altınmakas, "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", Türk Kültürü, 22/250, Ankara 1984, s.128.

⁸⁰ DLTIII, s.375.

⁸¹ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.764.

⁸² DLTII, s.110.

⁸³ Çagataj-Osmanisches Wörterbuch, s.199.

Bununla beraber bugün, sadece karının akrabaları için değil, erkeğin akrabaları için de bu terim kullanılmaktadır.

Uya: "Kardeş, hisim". Kaşgarlı Mahmud uya kelimesini şöyle güzel bir beyitle de açıklamaktadır:

"Tavar üçün Tengri odlamadıp

Uya kadaş oglını çınla bogar.

(Mal için Tanrı'yı aklına getirmeyip, kardeşinin oğlunu gerçekten boğar)"⁸⁴. Uya kelimesi de çok eski tarihlerden beri Türklerin kullandığı bir akrabalık adıdır. Mesela Çakul III Yazıtında "...elig uyamga adırıltım..."⁸⁵; Esik Kurgan'da bulunan bir yazında ise, "...kan uya üç otuzda yok boltı..."⁸⁶ şeklinde okunabilecek bir kelime grubu görmekteyiz.

Türkün: "Oymakların, hisimlerin toplandığı yer. Ana, baba evi". Divanü Lûgat-it-Türk'de şöyle bir cümlede geçer: "Kız türkünü geldi (Kız babasının evine geldi)"⁸⁷. Kırgız Türkçesinde Türkün, "çeşitli, muhtelif" demektir.⁸⁸.

Uma: "Ana (Tibet dilinde)". Kaşgarlı, "bu kelime onlara Araplardan geçmişen benziyor" diyor⁸⁹. Eski Türkler gerçekten bu kelimeyi kullanmışlar mı bilemiyoruz, fakat Kazak ve Kırgız Türkçesinde uma, "erkek hayvanın yumurtası" manasına kullanılıyor⁹⁰.

Uragut: "Avrat, kadın"⁹¹.

Uri: "Erkek evlat. Uri oğlan (erkek çocuk)"⁹². Bunun yanısıra uri adına pek çok eski kitabede rastlanılmaktadır. Mesela Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazılarında devlet parçalandıktan sonra, halkın durumu anlatılırken "beg olacak erkek çocukların kul olduğu" zikredilmektedir.⁹³

Urug: "Tane. Tohuma da urug denir". Kaşgarlı Mahmut, "Buna benzetilerek hisimlara da urug-turug denir" şeklinde bir açıklama yapmaktadır⁹⁴. Bu terim Kırgızlar arasında bugün de kullanılmaktadır⁹⁵.

⁸⁴ DLTİ, s.85-86.

⁸⁵ Bakınız, Çakul III Yazıtı, 1. satır: "...elli akrabamdan ayrıldım..."

⁸⁶ Bakınız, Esik I Yazıtı: "...hanın oğlu yirmiüç yaşında yok oldu (oldü)".

⁸⁷ DLTİ, s.441.

⁸⁸ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.773.

⁸⁹ DLTİ, s.92.

⁹⁰ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.291; Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.783.

⁹¹ DLTİ, s.138.

⁹² DLTİ, s.88.

⁹³ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu, 7; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 7: *Tabgaç bodunka beglik uri oğlu kul kilti. İslilik kız oğlu küng kilti.*

⁹⁴ DLTİ, s.63-64.

⁹⁵ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.785.

Yufga: "Ogulluk, oğulluğa alınmış"⁹⁶.

Yurç: "Karının küçük erkek kardeşi, küçük kayın. Kocanın küçük kardeşiyle, karının küçük kardeşi ayrıt edilir. Kocanın küçük kardeşine ini, yaşça büyük olursa içi denir. Kocanın kendinden küçük kız kardeşine singil, büyük olursa kız kardeşine eke derler. Karının kendinden küçük olan kız kardeşine baldız, büyük olan kız kardeşine eke denir"⁹⁷. Türk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alan Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; Çin ile yapılan savaş sebebiyle; "701 yılında Altı-Çub Sogdak'a doğru ordu sevkedilmiş ve Çinlilerin Ong-Tutuk kumandasındaki beş tümen askerleri perişan edilmiştir". Bu savaşta "Ong-Tutuk'un kayın biraderini Köl Tigin'in yakaladığı" söylenmektedir⁹⁸. Herhalde Çakul V Yazıtının ikinci satırında da bu terim geçiyor olmalı⁹⁹.

İşiler: "Kadın, hanım demektir. Aslı işilerdir. Bu kelime çoğuldur, tekil olarak da kullanılır"¹⁰⁰. Yine bu kelime Kök Türkçe yazılı kitabelerin pekçoğunda geçer.

⁹⁶ DLTIII, s.32.

⁹⁷ DLTIII, s.7.

⁹⁸ Köl Tigin Yazısı, Doğu tarafı, 32; Bilge Kagan Yazısı, Doğu tarafı, 25. satır: *Tabgaç Ong-Tutuk bis tümen sü kelti, süngüsümüz. Köl Tigin yadagın oplayu tegdi. Ong-Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdi. Yaraklıgda kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kiltimiz.*

⁹⁹ ...içime yurçimka(?) yıta.

¹⁰⁰ DLTI, s.117.